

Samir Zülfüqar oğlu İsgəndərli

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

samir_igsgenderli@mail.ru

MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ QLOBALLAŞMA VƏ MİLLİ-MƏDƏNİ KİMLİK

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər, qloballaşma, milli-mədəni kimlik

Key words: international relations, globalization, national-cultural identity

Ключевые слова: международные отношения, глобализация, национально-культурная идентичность

Qloballaşmanın milli dövlət və mədəniyyətə-mentalitetə təsiri ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələr mövcuddur. Hətta qloballaşmanın məhz bu nəticələrini qabardan, onun milli dövlətçiliyə, milli mədəniyyətə və adət-ənənələrə mənfi təsir göstərəcəyini vurğulayaraq onunla mübarizəni özünün əsas məqsədi sayan ümumdünya hərəkatı - antiqlobalistlər hərəkatı da mövcuddur. Əslində qlobalistikanın bir elm kimi yaranması da qlobal problemlərin tədqiqinin zəruriliyi ilə sıx əlaqədardır. Milli, regional və dünya səviyyəli münaqişələrin yaranması təhlükəsi bir çox hallarda dünya iqtisadiyyatının qloballaşması prosesinin yaratdığı üstünlüklərin qeyri-bərabər bölüşdürülməsi ilə də əlaqələndirilir [1, 402].

Qloballaşmanın mümkün nəticələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından kulturoloji amillər, onların milli mədəniyyətlərin dəyər-normativ əsaslarına təsiri hökmən nəzərə alınmalıdır. Tarixən təşəkkül tapmış lokal (milli) mədəniyyətlərin qlobalizasiya dövründə taleyi necə olacaq? Bu proses mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasına kömək edəcək, yoxsa bəşəriyyətin mədəni eyniləşməsi, müxtəlif mədəniyyətlərin hansısa vahid və hamı üçün ümumi qlobal mədəniyyətlə əvəzlənməsi baş verməkdədir? Bu məsələlər bu gün ən müxtəlif cavablar doğuran suallardır. Milli şüurun dirçəldilməsi, qloballaşma ilə əlaqədar mərkəzdənqaçma qüvvələrinin dağıdıcı təsirinə qarşı cəmiyyətin özünüqoruma reaksiyası kimi ortaya çıxır. Qloballaşma bir tərəfdən vahid iqtisadi, siyasi, informasiya məkanının formalaşması üçün real imkanlar açırsa, digər tərəfdən, o müxtəlif inkişaf mərhələlərində, necə deyirlər "müxtəlif start vəziyyətləri"ndə olan, unikal mənəvi, mədəni dəyərlərə malik birliklər qarşısında ciddi tələblər qoyur. Bir sıra hallarda qloballaşma mədəniyyətlər arasında mövcud münaqişələrin kəskinləşməsinə, yeni münaqişələrin yaranmasına, milli ənənələrin sıradan çıxmasına gətirib çıxarır.

Qloballaşma milli mədəniyyətlər arasındakı əvvəllər mövcud olmuş maneələri aradan qaldırmaqla mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqə və təsir formalarının və səviyyələrinin də genişlənməsinə səbəb olur. Qlobal mədəniyyətinin təşəkkül tapması ilə yanaşı mədəniyyətlərin inkişafında digər tendensiya da özünü göstərməkdədir - mədəni müxtəlifliyin getdikcə zəifləməsi və milli mədəni dəyərlərin eyniləşməsi (unifikasiyası). Beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın genişləndiyi, mədəniyyətin xalqlararası kommunikasiyanın əsas formalarından birinə çevrildiyi zamanda milli identikliyin qorunması zəruriliyi problemi daha da aktuallaşır. Qloballaşma dövründə mədəniyyətlərin unifikasiyası təkcə ayrı-ayrı mədəni formaların itməsi ilə deyil, həm də mədəni yekcinsliyin insanların təfəkkür tərzinin, dünyagörüşünün yekcinsləşməsinə gətirib çıxarması ilə təhlükəlidir. Məhz bu təhlükə müxtəlif beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən BMT və YUNESKO-nun mədəni müxtəlifliyin qorunmasına yönəlmiş bir sıra qərarlar qəbul etməsinə səbəb olmuşdur. Eyni zamanda qloballaşma xalqlar və ölkələr arasında mədəni bərabərsizliyin getdikcə dərinləşməsinə səbəb olur. Təhsilin səviyyəsinə, mədəniyyət müəssisələrinin sayına və onlardan istifadənin həcminə, fərdi kompüterlərlə təminatla, ən nəhayət dövlətin mədəniyyət sahəsinə ayırdığı vəsaitlərin həcminə və göstəricilərinə görə lider dövlətlərlə autsayder dövlətlər arasında fərqlər getdikcə artmaqdadır. İqtisadi, texnoloji bərabərsizliklə yanaşı mədəni bərabərsizlik bu gün ictimai tərəqqiyə əsas maneə olaraq qalmaqdadır. Çox təəssüf ki, qlobalizasiya müxtəlif ölkələrin mədəni inkişafı arasındakı fərqləri nəinki aradan qaldırmır, əksinə, daha da dərinləşdirir. Ölkələrin inkişafının əsas göstəricisi olan insan potensialının səviyyəsindəki bu fərqlər bir sıra hallarda autsayder ölkələrdə fanatizm, millətçilik, radikalizm, ekstremizm kimi meyillərin artması ilə müşayiət olunur. Bir tərəfdən bəzi ölkələrdə və regionlarda mədəni geriliyin səbəbi kimi qərbin mədəni müdaxiləsi göstərilir, digər tərəfdən isə "Faust sivilizasiyasına" məxsus birliklərin siyasi, iqtisadi və mədəni üstünlüyünün ideoloji və coğrafi cəhətdən əsaslandırılmasına, "avrosentrizm" konsepsiyasının yenidən dirçəldilməsinə cəhdlər göstərilir. Müasir dünya milli-mədəni müxtəlifliyin vəhdəti kimi çıxış edir. Milli mədəniyyətlərin zənginliyi bütün bəşəriyyətin mənəvi zənginliyi deməkdir. Buna görə də hər bir milli mədəniyyət dəyərsiz sərvət olaraq diqqət və qayğı tələb edir.

Xalqların öz mili-mədəni varlıqlarını qoruyub inkişaf etdirmək cəhdlərini köhnəliyin qalığı kimi qəbul edən qloballaşmanın qızgın tərəfdarlarından fərqli olaraq, mədəniyyət heç zaman mücərrəd, ümumbəşəri xarakter almayacaq, o həmişə konkret, milli formada inkişaf edəcəkdir. Qloballaşma maddədlərinin nəzərinə, milli mədəniyyətlər öz potensialını itirmiş cəmiyyətlərin dəyərlərini qoruyub saxlamağa çalışan elementlər rolunda çıxış edir və dünya qlobal sistemə daxil olmağa mane olur [2,170].

Eyni zamanda məlum həqiqətdir ki, mədəniyyət mahiyyətcə özünəməxsus, milli olsa da, o təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Milli mədəniyyət yalnız digər mədəniyyətlərlə qarşılıqlı əlaqəyə girərək, qarşılıqlı şəkildə zənginləşərək, özgünlüyünü saxlamaqla, ümumbəşəri mədəniyyət səviyyəsinə qalxa bilər. Bu baxımdan milli və ümumbəşəri mədəniyyətləri tam və hissələrin münasibətləri kimi də səciyyələndirmək olar. Müasir dünyada biz milli özünüdərkini, milli identikliyi inkişafının şahidi oluruq. Milli dəyərlərə sadiqlik, məxsus olduğu millətin, xalqın, etnosun sosial, iqtisadi, siyasi, mənəvi inkişafına nail olmaq arzusu, digər millətin mənəvi dəyərlərinə hörmət etməklə, milli bərabərlik prinsipinə riayət etməklə mümkündür. Əks halda bu məxsus olduğu xalqın mənafeyinin və maraqlarının mütləqləşdirilməsinə, milli eqoizmə, milliyətçiliyə gətirib çıxarır. V.S.Malaxova görə, etnik millətçilik üçün öz xalqının dəyərlərinin, imperativlərinin, ümumi tarixinin, lingvistik və mədəni homogenlik haqqında miflərinin şişirdilməsi kimi keyfiyyətlər xasdır. Etnik millətçi üçün onun mədəniyyəti, dili, adət-ənənələri, həyat tərzini digər millətlərinkindən mütləq qatı olduğundan üstün tutulmalıdır. Milli müstəsnaqlıq iddiası, etnik loyqalıq son nəticədə etnik münaqişələrə, regional müharibələrə gətirib çıxarır ki, bundan da nəinki qonşu xalqlar, elə birinci növbədə etnomillətçilik xəstəliyinə tutulmuş xalqın özü zərər görür. Etnik millətçiliyin ən mühüm təzahürlərindən biri nəyin bahasına olursa olsun öz dövlətçiliyinə nail olmaq iddiasıdır. Onların nəzərinə dövlət yalnız bir millətin nümayəndələrindən ibarət olmalıdır. Dövlətçiliklə bir etnik millətin sərhədlərini uyğunlaşdırmaq tələbləri təhlükəli vəziyyətlərə və münaqişələrə, məcburi deportasiyaya, genosidə gətirib çıxarır, polietnik dövlətdə yaşayan bütün digər xalqları təbə vəziyyətinə salır [3,309].

Qloballaşma xalq mədəniyyəti, elitar mədəniyyətlə kütləvi mədəniyyətin qarşılıqlı münasibətlərində də köklü dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Bir yandan, biz birinci tip mədəniyyətin statusunun getdikcə aşağı düşməsi meyilləri ilə rastlaşırıq, digər tərəfdən kütləvi mədəniyyətin postindustrial cəmiyyətin mədəniyyətin sisteminin əsas elementinə çevrildiyini müşahidə edirik. Formalaşmaqda olan qlobal mədəniyyətə bir sıra hallarda milli mədəniyyətlərin qlobal qərbləşməsi (vesternizasiya) prosesi kimi baxırlar, bunun da əsasında qərb həyat və davranış tərzinin, təfəkkür formalarının qlobal hücumu, qərb, əsasən Amerika mədəniyyət nümunələrinin geniş yayılması durur. "Universal sivilizasiya" konsepsiyası da məhz qərbin mədəni ağalığına bəraət qazandırmaq məqsədi güdür. P.Berqer, R.Robertson və b. mədəni qloballaşmanın məhz bu neqativ nəticələrini vurğulayırlar. Kütləvi mədəniyyətin sürətlə yayılması ənənəvi milli mədəniyyətlər üçün əsil təhlükə yaradır. XXI əsrdə bu meyil getdikcə genişlənməkdədir. Qloballaşma proseslərinin təsiri nəticəsində mədəniyyətin əmtəəyə, xidmətə çevrilməsi təhlükəsi də artmaqdadır. Kütləvi mədəniyyətin nəticəsi olan unifikasiyaya (eyniləşməyə) qarşı özünü qorumaq reaksiyası kimi mədəni separatizm meyli ortaya çıxmaqdadır. Müasir dünya qütbləşməkdədir. ABŞ tədricən öz müstəsna liderliyini itirir, yeni güc mərkəzləri (Çin, Hindistan, Cənub-Şərqi Asiya, Türkiyə) yaranır. Həyat tərzlərinin, mədəni simvolların eyniləşməsi, bəsitləşməsi nəticəsində universallaşma prosesi sürətlənir və genişlənir. Qloballaşma qərb və amerikan dəyərlərini, normalarını, həyat tərzini bütün dünyaya yaysa da, onlar digər mədəniyyətləri əvəz etmək iqtidarında deyillər. Nəticədə mədəniyyətlərin toqquşması, münaqişəsi təhlükəsi yaranır. Qlobalizasiya milli-mədəni identiklik problemini daha da mürəkkəbləşdirir, bir çox xalqları "biz kimik"? sualına cavab axtarmağa sövq edir. Bu böhranın bariz göstəricilərindən biri də milli dillərin statusunun aşağı düşməsi, mədəniyyətlər arası ünsiyyətin yeganə vasitəsi kimi ingilis dilinin bərqərar olmasıdır.

Bu təzahürlər öz növbəsində öz dilini və mədəniyyətini əziz tutanların etirazlarına səbəb olur. Hətta bəzi ölkələr (Tanzaniya, Keniya, Malayziya) rəsmi dil kimi ingilis dilindən imtina etdiklərini bildirmişlər. Müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin əsas forması kimi mədəni müdaxilə çıxış edir ki, onun əsas göstəricisi bir mədəni dəyərlər sisteminə digər mədəni dəyərlərin nüfuz etməsidir. Xüsusən, son iyirmi ildə müxtəlif ölkələrin mədəni məkanına Amerika kütləvi mədəniyyətinin güclü müdaxiləsi milli mədəniyyətləri qoruyub saxlamaq istəyənlərin ciddi narahatçılığına səbəb olmuşdur. Amerika siyasi və intellektual elitasının bir çox nümayəndələri Amerika kütləvi mədəniyyət dəyərlərinin digər mədəni sivilizasiyalara qəbul etdirilməsinin şüurlu şəkildə həyata keçirdiyini, ABŞ xarici siyasətinin mühüm elementi olduğunu açıq etiraf edirlər. Tanınmış ABŞ siyasi xadimi Henri Kissencer 1999-cu il oktyabrın 12-də Trinti kollecində (Dublin, İrlandiya) çıxışında açıq şəkildə etiraf etmişdir: "Əsas çağırış ondan ibarətdir ki, adətən qloballaşma adlanan şey əslində Birləşmiş Ştatların hakim rolunun başqa adıdır [4,15].

Buna bir sıra hallarda standart kimi qəbul edilən Amerika siyasi ənənələrinin demokratik idealları da şərait yaradır. Bütün bunlar isə "Amerika mədəni imperializminin" sürətlə yayılmasına gətirib çıxarır. Mədəni

qloballaşmanın bu neqativ təzahürlərinə diqqət yetirən pessimistlərin nəzərinə nünün ən mənfi nəticəsi, demək olar ki, bütün milli mədəniyyətlərin təməl strukturlarına güclü zərbə vurması, "mədəni Çemobil"ın yaranma təhlükəsidir. Dünyagörüşündə dəyişikliklərə yol açır. Qloballaşma əleyhdarlarının fikrincə, bu ümumdünya prosesi müstəmləkəçiliyin yeni növünün, mədəni "imperializmin" yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

1960-cı illərdə yaranmış bu konsepsiyaya görə müstəmləkəçilikdən azad olmuş və inkişaf etməkdə olan ölkələr keçmiş metropoliyalar tərəfindən dünya informasiya axınına cəlb edilməklə müstəmləkəçiliyin yeni forması elan mədəni müstəmləkələrə çevrilmişlər. Mədəni imperializm sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin kütləvi kommunikasiya vasitələrinin istehsalı və yayılması texnologiyası sahəsində üstünlüyü üçüncü dünya ölkələri əhalisinin şüuruna yad mədəni dəyərlərin, davranışın norma və nümunələrini yeritməyə şərait yaradır.

Informasiya məkanında əsasən ABŞ və qərb kütləvi informasiya vasitələri üstünlük təşkil etdiyindən Amerika həyat tərzinin dəyərləri üçüncü ölkələrin ənənəvi mədəniyyətini sıxışdırıb çıxarır və onların milli identikliyinə sarsıdıcı zərbə vurur. Yeri gəlmişkən, antiqlobalizm hərəkatının ideya əsasını da məhz mədəni imperializmin tənqidi təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələrin digər müstəqil dövlətlərin milli maraqları, norma və ənənələri ilə hesablaşmamaları, dövlətlərin suverenliyini məhdudlaşdırmaq, bütün sivilizasiya strukturlarını avrosentrik modelə uyğunlaşdırmaq cəhdləri qloballaşmanın gizli tərəfləridir.

Belə şəraitdə "Mədəni təcridçilik" qloballaşmanın qərbin hegemoniyasına, onun mədəni dəyərlərinin zorla qəbul etdirilməsi kimi çıxış edən formalarına təbii reaksiyası kimi çıxış edir. Bunun ən bariz nümunəsi kimi İranda antişah inqilabını göstərir. Lakin başqa nümunələr də mövcuddur. Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri, xüsusən Yaponiya qlobal maliyyə-iqtisadi və texnologiyalar şəbəkəsinə uğurla inteqrasiya olunaraq, eyni zamanda öz mənəvi-mədəni özgünlüyünü də qoruyub saxlayırlar. Xüsusən Yaponiya üçün qlobalizm bir o qədər də təhlükəli deyil. "Yapon ruhu, qərb texnologiyaları" ideyasına sadıq qalan bu ölkə ümumdünya birləşdirici və eyniləşdirici proseslər şəraitində belə öz etnik identikliyinə cəsarətlə müdafiə edir. Bu sözləri eyni ilə "Qlobal düşün, lokal hərəkət et" prinsipi ilə yaşayan Cənub-Şərqi Asiya ölkələri haqqında da söyləmək olar. Rus alim N.D.Nikandrovun fikrincə, qlobal mədəniyyət iqtisadi, siyasi və ideoloji rəqabətin mövcudluğu şəraitində mümkün deyildir. Əgər mədəniyyətin əsasını dilin təşkil etdiyini nəzərə alsaq, onda qlobal mədəniyyətə çağırış, elə qlobal dilə çağırış deməkdir ki, bunu nə rəşional, nə də emosional səviyyədə heç kim müdafiə etməyəcəkdir. Bunun ən bariz nümunəsi ABŞ-da 18-ci əsrdən mövcud olan əridici qazan (melting pot) siyasətinin iflası uğramasıdır. Bu ideya artıq tarixə qovuşsa da, ölkədə dil və mədəniyyət problemləri hələ də qalmaqdadır. Ona görə də qlobalizasiyanın əridici qazan kimi qəbul edilməsi bir mifdir. Çünki fərqlilik, müxtəliflik, ziddiyyət olmadan inkişaf ola bilməz. Deməli qlobal mədəniyyətin özü də mifdir, mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların dialoqu isə reallıqdır [5,365].

Lakin "qlobal mədəniyyət" anlayışı heç də bütün dünyanın bölüşdüyü, eyniləşdirilmiş və standartlaşdırılmış dəyərlər məcmusu deyil. Qlobalistlər qərb modelinin həyatiliyini təmin etmək üçün demokratiya, insan hüquqları, iqtisadi inkişaf, yoxsulluqla mübarizə kimi nəcib ideyalardan geniş istifadə edirlər. Əslində isə bunlar bütün dünyada insanların daha da yoxsullaşmasına, var-dövlətin az sayda ölkələrdə və əllərdə cəmləşməsinə gətirib çıxarır. Heç bir dövlət və ya dövlətlər qrupu demokratiya, insan hüquqları naminə belə özünün yeni imperiya məqsədlərini, iradəsini, mənəvi prinsiplərini və istehlakçı etnik normalarını başqalarına diktə etdirməməlidir. Qlobalizasiya prosesinin əsasında elmin, texnikanın, mədəniyyətin, siyasətin ümumi inkişaf qanunauyğunluqlarının təsiri nəticəsində müxtəlif ölkələrin və mədəniyyətlərin yaxınlaşması və görünməmiş intensivlik və miqyas almış dünya informasiya mübadiləsi durur. İqtisadi qloballaşmanın sürətlənməsi, informasiyanın qlobal xarakter alması nəticəsində mədəniyyət öz milli sərhədlərini aşaraq, qlobal bazar mexanizminin təsir dairəsinə cəlb olunur. Mədəni məhsulların istehsalı, bölgüsü və istehlakı milli sərhədləri daha qətiyyətlə aşmaqdadır. Bu zaman əsas mədəni axın "Şimal"dan (Qərbdən), "Cənuba" (Şərqə) yönəlmişdir. Əslində şərti olaraq vesternləşmə (qərbləşmə) adlanan bu istiqamət də mədəni qloballaşmanın bütün aspektlərini tam əhatə etmir. Son dövrlərdə qərb dövlətləri ilə yanaşı bir sıra Asiya və Latın Amerikası ölkələri (O cümlədən Hindistan, Çin, Türkiyə, Braziliya, İran və b.) qlobal mədəni proseslərin fəal iştirakçılarına çevrilməkdədirlər. Hind filmlərinin satışından gələn gəlirin yarısından çoxu qərb ölkələrinin payına düşür. Nobel mükafatı almış yazıçılar arasında qeyri-qərb yazıçıların sayı getdikcə artmaqdadır. Bütün dünyada baş verən miqrasiya prosesləri (əsasən "Cənub"dan "Şimal"a) inkişaf etmiş ölkələrin etnik, mədəni landşaftın sürətlə dəyişməsinə, qeyri-qərb mədəni məhsulun (həm simvolik, həm də maddi) istehsalının və istehlakının artmasına ciddi təsir göstərir. Bütün bunlar dünya mədəniyyətində ciddi transformasiya prosesinin başladığını sübut edir. Lakin hələlik mədəni qloballaşmada qərbin aparıcı rolu qeyd-şərtsizdir. Müasir informasiya vasitələrinin və əlaqələrinin inkişafı sayəsində müxtəlif ölkələrdə yaşayan insanlar milli dövlət sərhədlərini aşaraq ən müxtəlif maraqlar üzrə birləşərək ünsiyyətə girirlər. Bu gün incəsənət növünün